

AMADEO COTTINO

Professor de la Universitat de Torí

DARIO MELOSSI

Professor de la Universitat de Bolonya

1. INTRODUCCIÓ

No cal dir que l'objectiu central d'aquest informe és subratllar les tendències principals i els resultats que caracteritzen la investigació sobre la delinqüència i la justícia a Itàlia en el transcurs dels anys noranta. No obstant això, aprofitarem també per a preguntar-nos en què i fins a quin punt s'assembla l'estat actual de la política penal italiana a les tendències europees que han descrit recentment alguns universitaris.¹

El propòsit de Christie —com el de Mathiesen— és ben conegut: en els darrers anys, a tot Europa, es perfila una tendència a infligir penes més rigoroses, especialment en matèria de drogues, acompanyada d'un retorn a una severitat més gran de la política penal en el seu conjunt. En conseqüència, assistim a un increment considerable dels empresonaments. Sobre aquesta tendència, Christie conclou que «en totes les societats industrialitzades, la guerra contra la droga s'ha convertit en una guerra que reforça concretament el control de l'Estat sobre les classes potencialment perilloses».²

Quant a Garland, recentment ha escrit que «paral·lelament a l'augment de les penes de presó, els nous esdeveniments reflecteixen una tendència diferent que obeeix a una altra racionalitat. Cadascun genera objectius nous, discursos criminològics nous i unes noves formes pràctiques de coneixement en aquest àmbit, així com tècniques i dispositius nous, necessaris per a la seva posada en pràctica».³

1. CHRISTIE, 1993; MATHIESEN, 1996; GARLAND, 1996.

2. CHRISTIE, 1993, 64.

3. GARLAND, 1996, 450.

2. VISIÓ DE CONJUNT

Després de la lectura de l'Informe sobre la producció de l'ordre i del control penal a Itàlia,⁴ que tracta les qüestions de la delinqüència i la justícia a Itàlia durant la dècada anterior, només podem estar d'acord amb l'opinió segons la qual «la investigació sembla clarament marcada pel context polític i cultural dins del qual [...] se situa el tema del dret, dels seus fonaments, de la seva producció i de les reformes necessàries».⁵

El context cultural i polític a què es refereixen aquests autors és un fenomen heterogeni. En aquest article esmentarem breument alguns d'aquests elements.

2.1 El context cultural

Considerem que la característica cultural dominant que inspira una gran part de la investigació sociojurídica en curs té una estreta semblança amb el model jurídic que Galtung⁶ va batejar com el *model llatí*. Aquest model reflecteix una tipologia basada en la idea que el dret varia d'una cultura a una altra, en funció de la manera amb què s'aprecia la relació entre norma i realitat. De fet, contràriament al model anglosaxó, el model llatí no considera les normes com a formulacions empíriques, les quals són per definició invalidables; al contrari, tenen un valor per si mateixes, tant si són aplicades i respectades com si no.

Òbviament, no estem afirmant que tota teoria, en aquest àmbit, dona l'esquena al que succeeix en el món empíric. No és menys difícil ignorar que les contribucions de les ciències socials, en sentit ampli, tendeixen a quedar-se en el món —certament brillant però mancat de risc— de les hipòtesis, del que és possible, mentre que el moment de la verificació es posposa a un futur indeterminat. Un punt de vista similar s'expressava també, en termes més prudents, en l'informe anterior, on s'afirmava que la nostra cultura sociojurídica «ha produït una gran quantitat d'estudis i debats sobre les teories i les polítiques, més que no pas una investigació específica sobre la intervenció penal».⁷

A més, l'excessiva infreqüència dels acaraments amb les dades empíriques afavoreix tant la foscor lingüística com l'ús impropï de nocions epistemològiques fonamentals com *verificació*, *hipòtesi*, etc.

La insuficiència dels recursos que proporcionen els organismes estatals, com el Consell Nacional de la Investigació i el Ministeri d'Universitats, constitueix un dels factors que obstaculitzen seriosament la realització de projectes a gran escala. De totes maneres, hi ha algunes excepcions: s'ha dut a terme un petit nombre d'estudis més ambiciosos i, recentment, se n'han començat alguns més. No obstant això, la fragmentació persistent dels estudis de camp, tan característica dels anys vuitanta, encara es manté avui dia, amb la conseqüència que qualsevol temp-

4. MOSCONI, FACCIOLI, PICCOLO, 1993.

5. MOSCONI *et al.*, 1993, 219.

6. GALTUNG, 1992.

7. MOSCONI *et al.*, 1993, 220.

tativa de generalització és molt discutible. Prenem com a exemple la reconstrucció històrica de les orientacions ideològiques que influeixen en les activitats dels tribunals de menors.⁸ És indubtable que aquesta investigació tracta qüestions pertinents, com per exemple: els motius pels quals les penes dictades varien amb el pas dels anys; els avantatges i els inconvenients de la reforma legislativa de 1988, o la noció del menor que gaudeix de drets autònoms. No obstant això, el fet que aquest estudi es refereixi a un únic tribunal en un context social, geogràfic i econòmic extremadament específic —el de la ciutat de Milà— no impedeix a l'autor de formular consideracions generals sobre les penes dictades pels tribunals de menors, sense tenir en compte el ventall probablement molt ampli de les pràctiques penals vinculades a la diversitat dels contextos.

Un altre factor important es basa en el fet que nombroses places universitàries corresponents a les disciplines relacionades més directament amb aquest àmbit d'investigació, com la sociologia del dret o la criminologia, estan ocupades per persones que no han rebut formació en ciències socials. Generalment, en el cas de la sociologia, es tracta de professors de dret o filosofia jurídica, mentre que, en el cas de la criminologia, solen ser metges.

2.2 El context polític

Quant al context polític, els trastorns socials que han caracteritzat l'última dècada han influenciat, d'una manera gairebé inevitable, les orientacions de la comunitat científica. Determinades circumstàncies mereixen una atenció especial:

- a) la guerra contra la droga, amb el suport del Partit Socialista i el seu líder, Bettino Craxi;⁹
- b) el descobriment d'un sistema de corrupció a escala nacional, amb una llarga existència i profundament arrelat, que implicava càrrecs electes, funcionaris i empleats, així com membres de l'aparell judicial; aquest escàndol va donar peu a una àmplia investigació coneguda amb el nom d'operació *Mani Pulite* («mans netes»);
- c) la creixent amenaça del crim organitzat a l'Estat i les seves institucions.

Aquesta situació ha posat en relleu una característica de l'activitat del sistema polític italià des de fa temps: l'adopció de mesures legals *ad hoc* sota la pressió dels esdeveniments. D'una manera molt apropiada, aquest tipus d'intervenció legislativa ha estat batejat com a *legislazione di emergenza* (legislació d'urgència).¹⁰

Finalment, sense entrar en la complexa relació entre els mitjans de comunicació i el món polític, cal dir algunes paraules sobre un fenomen conegut a Itàlia amb el nom d'*esternazione*. Literalment, aquesta expressió designa l'acció mitjançant

8. CERETTI, 1996.

9. El 1990, després de divuit mesos de campanya moral, es va aprovar una llei que prohibia l'ús personal de narcòtics i psicòtrops. En conseqüència, va augmentar el nombre d'usuaris de drogues o toxicòmans empresonats: de 7.299 el 1990, va passar a 14.818 el 1991. El 1993, no obstant això, un referèndum va suavitzar alguns dels rigors inicials d'aquesta llei (COTTINO, QUIRICO, 1995).

10. Entre les crítiques més severes d'aquest clima legislatiu, vegeu FERRAJOLI, 1995; per a una perspectiva sociològica, vegeu també RUGGIERO, 1995.

la qual una persona que gaudeix d'una visibilitat social establerta (un polític, un empresari, un fiscal) envia un missatge a l'opinió pública, una trucada que, en consideració del seu paper a la societat, no pot ser ignorada pels mitjans de comunicació. Aquest fenomen suscita qüestions sociològiques pertinents: els jutges fan servir sovint aquesta «tècnica»? I per què ho fan? Molts afirmen que estan o se senten obligats a defensar la seva conducta contra campanyes exclusivament destinades a deslegitimar els processos que posen en joc interessos polítics o econòmics. L'*esternazione*, això no obstant, també pot considerar-se una oportunitat per a fer el paper del «personatge principal» (*leading character*).¹¹

3. LA IGUALTAT DAVANT LA LLEI PENAL

La retòrica de la justícia proclama la igualtat del sistema penal en el tractament dels ciutadans, però innumbrables estudis proven que els abusos de poder de la policia i la discriminació en els procediments penals estan molt estesos envers els grups més marginats: aturats, pobres i immigrants. No cal dir que l'opinió d'aquests no es considera determinant per a l'opinió pública. En canvi, les malifetes de la justícia acaparen els titulars de la premsa diària quan les víctimes de presumptes abusos o d'injustícies són personatges poderosos o famosos.

El 1989 es va posar en pràctica una reforma penal important: es tractava d'una reforma del sistema de procediment penal, destinada a substituir la pràctica vigent als tribunals (el sistema inquisidor en què, almenys en teoria, el tribunal tenia el paper dominant) per un sistema acusatori (en el qual l'elaboració de l'expedient correspon a les parts interessades). Per diferents motius, el projecte inicial es va modificar en molts sentits. Un dels esdeveniments que van afeblir el caràcter acusatori de la reforma introduïda va ser una resolució del Tribunal Suprem (núm. 255/1992) per la qual les proves i els testimonis recollits per la policia i l'acusació durant la fase anterior al procés poden explotar-se en el transcurs del procés.¹² El resultat final és un sistema en el qual es mantenen moltes característiques inquisidores.¹³

La reforma, malgrat l'enorme quantitat d'articles i el debat que ha suscitat entre els juristes,¹⁴ ha donat peu a una sèrie de preguntes que fins ara queden sense resposta. Per exemple: el sistema nou remeiarà, per poc que sigui, la debilitat de la defensa davant el poder de l'acusació, debilitat característica del mode inquisidor?

Encara que no hi hagi proves sistemàtiques disponibles i encara que no hi hagi hagut investigacions anteriors que ofereixin dades comparables, sembla que

11. MARLETTI, 1996; PIZZORNO, 1998.

12. Recentment, el Parlament va atenuar notablement el dret del fiscal a utilitzar els testimonis recollits durant la fase anterior al procés en cas que els testimonis no confirmin, durant el procés, les seves declaracions. Aquesta resolució ha estat molt criticada pels fiscals, que temien, especialment en el cas de processos contra grups mafiosos, que donés a les organitzacions criminals l'oportunitat de convèncer els testimonis per a què modifiquessin la seva testificació. Aparentment, aquests temors ja s'han confirmat a la pràctica.

13. NEPPI MODONA, 1991.

14. FASSONE, 1994.

alguns estudis locals¹⁵ indiquen que la igualtat davant la llei és una quimera. L'observació directa d'un centenar de casos criminals —que es reparteixen força equitativament entre la delinqüència de coll blanc i la dels estrats desfavorits— s'ha efectuat en un tribunal de Torí. Malgrat el limitat nombre de casos estudiats, es posa de manifest una clara tendència estadística que el risc de condemna augmenta considerablement en el grup d'acusats d'estatus social baix davant del grup d'acusats d'elevat estatus social.

Així mateix, es va demostrar que la qualitat de la defensa (avaluada en funció de criteris com el contrainterrogatori, els intercanvis de dades entre l'acusat i el seu defensor o l'extensió dels al·legats de la defensa) era la variable intermediària entre la posició social de l'acusat i el resultat del procés penal. El punt capital del problema és que aquesta inquietud per l'equilibri dels poders de la defensa i de l'acusació —que justificava la reforma del procediment— no tenia en compte els problemes de desigualtat suscitats per *repartiments injustos*, és a dir, el fet que diferents categories socials de persones examinades rebin tractaments diferents. I tot això simplement perquè el problema s'havia formulat en termes de justícia atributiva: les parts contràries poden mesurar-se amb mitjans comparables? Dit d'una altra manera, el problema consisteix a preguntar on se situa, en el ventall que va des de la lluita contra la delinqüència fins al respecte dels procediments,¹⁶ un sistema jurídic determinat. No obstant això, adoptar una definició de desigualtat o una altra no està mancat d'implicacions concretes, ja que, si raonem en termes de justícia atributiva, la igualtat es restauraria fàcilment, almenys al principi, donant més poder a la part més feble. És a dir, el problema podria resoldre's modificant la legislació. Tanmateix, podem formular una recerca de la igualtat preguntant-nos on se situen, en el ventall de les classes socials, els dos models normatius (lluita contra la delinqüència i respecte dels procediments). Examinant el cas d'Itàlia, podríem descobrir que els dos models, encara que repartits desigualment, coexisteixen. En aquest sentit, seria fals suggerir que el model dominant és el de la lluita contra la delinqüència (llevat de si es raona en termes quantitativus). Efectivament, el model del respecte dels procediments funciona prou bé en l'actual sistema acusatori italià (a part d'això, funcionava força en temps del sistema inquisidor), però segueix essent un privilegi de les classes acomodades. Malgrat tot, només en som conscients si raonem segons una justícia distributiva. Òbviament, ens trobem davant d'un exemple molt il·lustratiu d'una veritat oblidada massa sovint: els conceptes diferents comporten interpretacions diferents de la realitat.¹⁷

Diverses de les persones que critiquen la reforma de 1989 li retreuen el pes que ha adquirit la fase anterior al procés a costa del procés contradictori; aquest últim tendeix a convertir-se en una simple fase residual. Malgrat tot, cal precisar

15. COTTINO, SARZOTTI, TIBALDI, 1994; COTTINO, FISCHER, 1996.

16. Segons la definició de Sanders i Young, «els principis de la lluita contra el crim donen prioritat a la condemna dels culpables, fins i tot a costa de condemnar alguns innocents (en menor nombre que els culpables) i restringir les llibertats del ciutadà, mentre que els del respecte dels procediments donen prioritat a l'absolució dels innocents, fins i tot a costa d'absoldre freqüentment els culpables però donant una elevada prioritat a la protecció de les llibertats públiques com a finalitat *per se*» (SANDERS, YOUNG, 1994, 18).

17. COTTINO, 1998.

que aquest resultat concorda perfectament amb la nova perspectiva adoptada pel Codi de procediment penal, és a dir, que hi hauria d'haver «una espècie d'incompatibilitat entre les proves recollides o les declaracions, d'una banda, i el procés, de l'altra. Pel que fa al fiscal, només hauria de sol·licitar que es fes un procés en cas que hi hagi la convicció raonable d'obtenir un veredict de condemna».¹⁸

Així, el sistema acusatori s'ha adoptat per a contribuir a reduir el nombre extremadament elevat de casos transmesos als tribunals. Algunes dades disperses indiquen que, en efecte, molt probablement sigui així. No obstant això, també hi ha motius clars per a témer que l'ús massiu de solucions abans del procés —com la possibilitat de declarar-se culpable— hagi provocat, en molts casos, inconvenients reals per a certes categories d'acusats, com els immigrants, que la majoria de vegades ho ignoren tot sobre les conseqüències futures de la seva elecció. Així, la que aparentment sembla que és, la majoria de cops, la millor solució per a totes les parts pot resultar bastant costosa per a un acusat que ha estat condemnat a una pena de presó condicional: en cas de nova condemna, corre el risc de pagar tant pel *pecat* nou com per l'antic.

De manera més general, si és plausible considerar que la majoria dels acusats es declara culpable —sabem que és així tant al Regne Unit com als Estats Units—¹⁹ les proves de l'acusació, en aquest cas, mai no es verifiquen, els testimonis no es comparen amb contratestimonis i la culpabilitat no es demostra amb una certesa gairebé total.

Si aquestes observacions són exactes, llavors cal reconèixer que probablement tingui algun fonament el temor que Itàlia s'estigui dirigint al que s'ha denominat una «república dels fiscals de la República». Sens dubte, la presumpta *justícia del fiscal* representa una resposta a les pèrdues de temps que implica el procés penal. Tot i així, és fàcil preveure que si el *productor real* de la justícia es converteix en l'acusació s'exerciran pressions polítiques per tal de disminuir els seus poders. El risc rau en el fet que —tal com ho revela la natura de nombrosos atacs dirigits contra les fiscalies de Milà i Palerm— aquestes pressions polítiques puguin ser exercides precisament pels qui són objecte d'investigacions, és a dir, els individus que gaudeixen de posicions dominants en el sistema polític i econòmic.

4. IMMIGRACIÓ I DELINQUÈNCIA

Si hi ha una esfera on la relació entre l'atribució de la responsabilitat criminal i una posició social vulnerable és particularment evident, aquesta és l'esfera delinqüència-immigració. Des de mitjan anys vuitanta, Itàlia s'ha convertit en un país d'immigració. Com tots els països en què anteriorment va aparèixer la immigració, la possible relació entre la delinqüència i alguns grups específics d'immigrants ha generat una situació de pànic moral vinculada a incidents precisos i a

18. NEPPI MODONA, 1991, 472.

19. SANDERS, YOUNG, 1994.

grups ètnics específics, com per exemple durant la presumpta «invasió» dels albanesos el 1991 i, més endavant, una altra el 1996-1997.

Potser per l'interès que mostren des de fa temps els criminòlegs italians pel problema de la relació entre immigració i delinqüència, plantejat en primer lloc pels immigrants originaris del sud d'Itàlia tant en els països del nord d'Europa com en el nord d'Itàlia,²⁰ en aquest cas s'ha conegut un cert renaixement dels estudis relacionats amb el recent fenomen de la immigració estrangera provinent del nord de l'Àfrica i de l'Àfrica negra, d'Europa de l'Est, d'Àsia i de Llatinoamèrica. Aquests treballs poden classificar-se, per comoditat, en quatre categories principals:

- els treballs jurídics,
- els treballs estructurals i estadístics,
- els treballs etnogràfics,
- els estudis carceraris,
- definim breument cada categoria.

4.1 Els treballs jurídics

Es tracta de treballs que, encara que revesteixen una naturalesa jurídica per la forma i l'esperit, tenen en consideració aspectes sociològics, com per exemple els de Massimo Pastore,²¹ en els quals l'autor analitza les conseqüències imprevistes de la legislació sobre la immigració, així com les desviacions que provoca, perquè posa els immigrants en situació de passar a la clandestinitat o els empeny a exercir activitats il·legals.

4.2 Els treballs estructurals i estadístics

Aquests treballs intenten definir les relacions entre grups específics d'immigrants i les seves condicions de vida, les seves perspectives i les probabilitats estadístiques d'adoptar comportaments de desviació o de delinqüència.²² Aquest enfocament sol derivar d'una teoria de l'anomia en la línia de Merton. Alguns, malgrat tot, han analitzat amb més profunditat les relacions específiques entre les tradicions culturals i les característiques de cada població d'immigrants, així com la seva contribució a tipus específics de delinqüència.

4.3 Els treballs etnogràfics

D'altres han analitzat la vulnerabilitat dels immigrants davant les institucions policial, judicial i penal, en uns treballs basats en una metodologia etnogràfica més que no pas estadística i estructural; aquests autors han observat l'organització i la interacció de la vida social clandestina dels immigrants²³ o han analitzat la interacció

20. FERRACUTI, 1968.

21. PASTORE, 1993; 1995.

22. SCLAFANI, SICILIANO, 1992; SEGRE, 1993; LAGAZZI, 1996; MAROTTA, 1995; BARBAGLI, 1998.

23. COLOMBO, 1996; 1998.

específica que hi ha entre la gestió de l'ordre públic, concretament de la policia, i la configuració de les activitats criminals en què participen immigrants;²⁴ Salvatore Palidda, en particular, descriu un efecte de substitució que ha afectat el nivell inferior d'activitats criminals o clandestines, en què els actors d'una àmplia gamma d'activitats de desviació —especialment la prostitució i la venda de drogues al detall— són, cada cop més sovint, estrangers. Aquest fenomen reflecteix probablement més presència d'estrangers en aquests mercats i, al mateix temps, la insistència de les forces policials a fitxar i interrogar immigrants, especialment immigrants de color.²⁵

4.4 Els estudis carceraris

174

Uns altres estudis s'han concentrat en la quantitat d'estrangers a les presons italianes, que ha assolit una proporció considerable en relació amb el percentatge bastant baix d'estrangers entre la població d'Itàlia (el 1994, els estrangers representaven el 8 % de la població penal i el 25 % dels empresonaments, mentre que només constitueixen com a màxim el 2 % de la població total). Aquests estudis²⁶ han cridat l'atenció sobre l'existència d'una presó dins de la presó, en la qual viuen els detinguts estrangers: sembla que aquests últims estan exclosos de l'àmplia sèrie de drets i privilegis normalment accessibles als detinguts italians (de la possibilitat de beneficiar-se de la llibertat provisional abans de comparèixer davant la justícia o de penes o sancions menys dures que la presó).

Aquests treballs tenen el mèrit de subratllar la complexitat interna de la xarxa que connecta les diferents formes de discriminació social, econòmica i cultural —la qual tendeix a incrementar les probabilitats que els immigrants intervinguin en activitats delictives— amb les formes de discriminació institucionals en el sistema judicial. Els efectes combinats d'aquestes dues discriminacions es reflecteixen en el percentatge desproporcionat d'estrangers en trànsit pels sistemes judicials i penitenciaris del país.

5. LES REACCIONS SOCIALS A LA DELINQUÈNCIA

A Itàlia, les reaccions socials a la delinqüència encara estan molt relacionades amb la llei penal i l'Administració de justícia. Ja hem tractat la investigació sociojurídica sobre els procediments penals en l'apartat 3 d'aquest article. Ara comentarem breument les investigacions empreses sobre:

- a) la policia,
- b) la presó,
- c) les primeres temptatives de prevenció social de la delinqüència, en particular l'experiència de les ciutats segures (*Città Sicure* a Emília-Romanya).

D'una manera general, el debat sobre la legislació penal com a tal ha adoptat una forma que a Itàlia s'anomena el *garantisme*, en referència al respecte de les

24. PALIDDA, 1995.

25. PERRONE, 1991; 1994.

26. CIDSÍ, 1991; NATALE, 1990.

garanties constitucionals relacionades amb les llibertats públiques fonamentals, una postura desenvolupada amb mestria per Luigi Ferrajoli en el seu *Diritto e ragione*.²⁷ S'han fet molt pocs estudis sobre el funcionament real dels principis garantistes a la pràctica, a excepció dels estudis ja esmentats a l'apartat 3. Filippo Sgubbi,²⁸ en un llibre molt interessant de 1990, mostrava el paper creixent que té la categoria *risc*, fins i tot en l'àmbit de la llei penal, en què la definició de la responsabilitat criminal, sobretot en matèria de delinqüència econòmica, sembla que obeeix més a la noció de previsibilitat actuarial que a una concepció més tradicional de la culpabilitat.

5.1 La policia

Dos informes recents han aportat una nova llum a aquest àmbit insuficientment estudiat, si bé només són etapes d'un projecte d'investigació actualment en curs. Per desgràcia, la base empírica real és més aviat modesta; els autors han utilitzat arxius de la policia i han efectuat observacions directes, però els elements a què es refereixen amb més freqüència, en particular un d'ells,²⁹ consisteix en una vintena d'entrevistes semiestructurades amb policies, fetes en tres ciutats diferents: unes dades massa minses per a extreure conclusions generals sobre la policia italiana.

El primer informe inclou una reconstrucció de les estratègies que guien la política de la llei i l'ordre³⁰ que s'han aplicat des del final de la Segona Guerra Mundial.

És un fet establert que la policia italiana, durant la guerra freda, es preocupava principalment per la «salvaguarda de la democràcia, amenaçada per l'enemic interior», encarnat en el Partit Comunista. No obstant això, fins i tot a Itàlia, paral·lelament a l'evolució de la resta d'Europa (és a dir, la transformació d'una policia autoritària orientada a l'Estat en una policia dels ciutadans), s'ha iniciat ja un procés de relaxament des dels anys setanta. Les estratègies essencialment coercitives han estat parcialment abandonades i han estat substituïdes per estratègies denominades persuasives. El *diàleg* es converteix en la característica principal d'aquestes estratègies, amb el consens com a objectiu. Fonamentalment, aquest model —el *model de control cooperatiu*—³¹ es basa en el reconeixement de la importància dels *mediadors* civils. D'una manera més general, la idea és que el conflicte es controla més fàcilment recorrent a la cooperació amb els qui estan disposats a convertir-se en *actors de la seguretat*.

Malgrat tot, aquesta evolució del manteniment de l'ordre es troba encara en la seva fase inicial. Les intervencions de la policia, a la pràctica, encara s'orienten majoritàriament cap a la protecció de l'ordre i la seguretat públics, no pas cap a la defensa del dret dels ciutadans a protestar. A continuació, aquest *model coopera-*

27. FERRAJOLI, 1989.

28. SGUBBI, 1990.

29. DELLA PORTA, 1996.

30. DELLA PORTA, REITER, 1996.

31. DELLA PORTA, REITER, 1996, 446.

tiu s'aplica d'una manera selectiva. Mentre que les manifestacions sindicals es consideren generalment amb benvolença (els sindicats són capaços de comptar amb els seus propis serveis d'ordre), el tractament brutal segueix essent la norma quan s'hi impliquen grups de joves marginals o de *hooligans*. Finalment, el paper tradicional de la branca política de la policia —l'òrgan epistemològic de l'Estat, com l'anomenen els autors— resta en realitat indiscutit.

Els mitjans de comunicació han contribuït en gran part a aquesta evolució de la policia cap a una actitud centrada en el suport a l'Estat. Abans, el debat públic sobre l'actuació policial es basava principalment en una confrontació entre dues posicions oposades: d'una banda, l'enfocament d'esquerres, compromès amb la defensa de les llibertats individuals; de l'altra, una argumentació dretana a favor del reforç de *la llei i l'ordre*. Des dels anys setanta, la situació ha canviat. L'atenció creixent que presten els mitjans de comunicació al conflicte polític i social probablement ha contribuït a suavitzar les intervencions policials. Els policies ja saben que no poden ignorar la importància de la imatge que els mitjans de comunicació difonen arreu del món. En aquest sentit, és plausible la hipòtesi que els mitjans exerceixen actualment una funció de filtre entre la policia i els ciutadans; no obstant això, la conclusió que extreuen els autors, que afirmen que la seva investigació «sembla que confirma que la percepció dels mitjans de comunicació com a filtre entre la policia i els ciutadans està molt estesa en el si de la policia italiana»,³² espera encara una confirmació empírica.

El segon informe intenta establir allò que l'autor anomena el saber policial, és a dir, «la visió que tenen els policies tant del seu paper professional com de la realitat externa a què s'enfronten».³³

Les estratègies policials no reflecteixen únicament l'orientació política del Govern —encara que els colors polítics dels dirigents governamentals sempre han influenciat d'una manera fonamental l'acció de la policia—, sinó que també estan determinades pel saber policial. En altres termes, el manteniment de l'ordre públic varia també perquè reflecteix la natura dels problemes i el tipus d'actors implicats tal com són percebuts pels policies. I, segons alguns dels policies entrevistats, hi ha hagut un canvi qualitatiu dels problemes relacionats amb el control de l'ordre públic. Actualment, expliquen, els manifestants amb motivacions polítiques rarament amenacen l'ordre públic: són *bons contestataris* que es manifesten per a defensar els seus drets. Els *mals contestataris*, en canvi, són els que no tenen objectius concrets o clarament definits. Aquesta situació s'aprecia amb més freqüència (en el 90 % dels casos, segons un dels policies entrevistats) en els partits de futbol.³⁴

5.2 La presó

En els anys noranta s'ha observat un increment de l'interès pels estudis de tipus sociològic i/o històric sobre la presó, especialment entre el grup d'investiga-

32. DELLA PORTA, REITER, 1996, 559-640.

33. DELLA PORTA, 1996, 362.

34. DE BIASI, 1996.

dors que treballa en la revista *Dei Delitti e delle Pene*. En part, allò que ha intrigat aquests investigadors ha estat la interrupció durant aquesta dècada de la tendència descendent (amb un segle d'existència) de l'índex de detinguts a Itàlia. La seva intenció era conèixer les motivacions i les forces socials que determinen l'acció dels diversos components dels sistemes judicials i penitenciaris que, en definitiva, han donat lloc a aquesta inversió de tendència en els índexs d'empresonament.

Entre els estudis més interessants sobre aquest tema, destaquem el dirigit per Giuseppe Mosconi i Massimo Pavarini³⁵ sobre el poder discrecional i la condemna a presó, en el qual van analitzar l'activitat dels jutges d'aplicació de penes, dels quals depenen les decisions de penes alternatives a la presó que poden beneficiar els detinguts, un cop hagin estat condemnats a penes de presó (una funció bastant similar a la que exerceixen els *probation boards* i els *parole boards* als Estats Units). Aquests jutges resolen sobre mesures com la posada a prova, l'atribució d'un règim de semillibertat, les reduccions de penes, l'arrest domiciliari, la llibertat condicional, etc. Els investigadors van analitzar les resolucions d'aplicació de penes de deu tribunals entre 1986 i 1991 i van descobrir que aquestes resolucions solien basar-se en consideracions vinculades sobretot a la gestió i les possibilitats de control de l'entorn presidiari, després en circumstàncies externes de diverses naturaleses socials i, finalment, a la més pura arbitrarietat, com ho demostren les espectaculars disparitats entre les resolucions formulades pels diferents tribunals. La investigació principal ha donat peu a uns altres treballs sobre l'activitat dels tribunals d'aplicació de penes en regions concretes.³⁶

Uns altres estudis s'han concentrat en els tipus de variables socials que han determinat les tendències a llarg termini en l'evolució de l'índex d'empresonament i en la política penal en general. Tant Pavarini com Ruggiero han examinat el paper de les «urgències» en el sistema penal italià, un concepte pròxim a les onades de crim i les campanyes de manteniment de l'ordre als països anglosaxons. Vincenzo Ruggiero, per exemple,³⁷ ha descrit les situacions d'*urgències intermitents*, la funció de les quals ha estat la legitimació del sistema penitenciari italià, ja que han dirigit la repressió penal cap a categories específiques de delinqüents en cada període de la història (com els atracadors de bancs, els terroristes, el crim organitzat, etc.) augmentant alhora el nombre d'empresonaments en una gamma més àmplia de delictes menors. Massimo Pavarini³⁸ ha observat el mateix fenomen respecte a les dues últimes campanyes de manteniment de l'ordre: la que es va dur a terme contra la corrupció política al nord (l'operació *Mani Pulite*) i la que es va centrar en el crim organitzat al sud. Aquestes campanyes han tingut un paper cabdal en la crisi política i la reestructuració que van acompanyar la fi de la guerra freda i el canvi de direcció política a Itàlia al

35. MOSCONI, PAVARINI, 1993; 1994.

36. MANFREDI, 1992; AGAZZI, GOLFETTO, PERON, 1991; POLICEK, 1992.

37. RUGGIERO, 1995.

38. PAVARINI, 1994.

començament dels anys noranta. Melossi suggereix que aquests esdeveniments poden recordar al lector l'obra clàssica de Kai Erickson,³⁹ *Wayward Puritans*, ja que aquestes *urgències* sembla que fomenten el debat públic i que responen a la reivindicació d'una Itàlia *neta*, més presentable en l'escena internacional, especialment a Europa; una Itàlia purgada dels seus aspectes negatius més tradicionals i més controvertits.⁴⁰

En una tendència històrica a llarg termini s'han concentrat les contribucions de Dario Melossi⁴¹ i Massimo Pavarini⁴² en un dels volums de la sèrie *Annali-Storia d'Italia*, dedicat al tema de la delinqüència i publicat sota la direcció de Luciano Violante.⁴³ En la seva contribució a aquest volum, Melossi analitza les relacions a llarg termini (de 1863 a 1994) entre l'economia, la presó i la criminalitat a Itàlia, basant-se en l'evolució del nombre d'empresonaments i de la població penal. Les conclusions d'aquest estudi demostren els efectes que van tenir les transformacions econòmiques i l'evolució quantitativa del més greu dels crims —l'homicidi— en les variacions dels indicadors carceraris, inversament proporcionals en el cas de les transformacions econòmiques, però molt clarament i directament positius en el de l'índex d'homicidis. Melossi es basa en un argument similar als de Pavarini i Ruggiero per a suggerir que l'associació entre homicidis i fases de recessió econòmica, d'una banda, i les *urgències* sorgides d'esdeveniments específics (terrorisme, crim organitzat, etc.), de l'altra, ha augmentat el pànic moral que ha generat índexs d'empresonament cada vegada més elevats. Pavarini ha analitzat amb detall, en canvi, els índexs d'empresonament a llarg termini, examinant minuciosament la composició de la població carcerària (causes de l'empresonament, sexe, edat, classe social, regió d'origen) i el procés d'excarceració aparentment aplicat a Itàlia, sobretot des de 1945.

El fil conductor de tots aquests estudis ha estat la introducció en el debat penal italià d'una consideració present des de fa temps en altres cultures: la lletra de la llei i la seva aplicació real són, en efecte, dues coses molt diferents; en l'exploració de la pràctica del dret, la llei escrita ha de patir, per tant, la competència d'un gran nombre de factors que van des del paper de l'economia a la pura arbitrarietat en l'estil i les preferències que marca la institució judicial.

Cal esmentar, així mateix, que la investigació sobre les presons italianes ha fet moltes contribucions a l'estudi dels temes següents: la situació particular de les dones detingudes,⁴⁴ la qüestió de la sida⁴⁵ i els problemes de sanitat en general a les presons.⁴⁶

39. ERICKSON, 1966.

40. MELOSSI, 1997b.

41. MELOSSI, 1997a.

42. PAVARINI, 1997a.

43. VIOLANTE, 1997.

44. CAMPPELLI, FACCIOLE, GIORDANO, PITCH, 1992.

45. CERETTI, MERZAGORA, 1994.

46. GALLO, RUGGIERO, 1992.

5.3 La prevenció social de la delinqüència: l'experiència d'Emília-Romanya (el projecte *Città sicure*)

En un notable assaig, publicat el 1994 a la *Rassegna Italiana di Criminologia*, Massimo Pavarini apuntava els principals trets del que a Itàlia s'anomena la prevenció social de la delinqüència. Pavarini observa que la retirada progressiva de l'Estat de la gestió dels problemes de delinqüència ha estat marcada per diversos esdeveniments, que van des del nombre creixent de crims i delictes impunes (la qual cosa, sobretot en el cas del robatori, s'acosta a la legislació *de facto*)⁴⁷ fins a la privatització de les tasques policials, passant per la sensibilitat creixent del públic cap als actes d'incivilitat que no es poden combatre amb els mitjans habituals de la repressió penal estatal. Tots aquests esdeveniments han generat recentment una agenda on l'Estat té un paper reduït i, per primera vegada a Itàlia, les entitats administratives com la regió o el municipi tenen, des d'ara, un paper creixent.⁴⁸

L'article de Pavarini, veritable manifest per una prevenció social de la criminalitat, ha trobat una aplicació pràctica en la posada en marxa, a Bolonya, d'un projecte de *ciutats segures* per a la regió d'Emília-Romanya, en el qual han cooperat alguns dels especialistes més eminents en delinqüència i desviacions. Mentre que les activitats de *Città sicure*, fins ara, consistien sobretot en treballs d'investigació i recomanacions a l'Administració regional, en alguns casos han servit per a iniciar o dirigir programes de prevenció social de la delinqüència en circumstàncies específicament locals o temàtiques. Entre els problemes a què s'enfronta el projecte, s'inclouen: les dades estadístiques generals de la delinqüència en la regió comparades amb les dades nacionals; una enquesta d'opinió anual sobre la delinqüència, la victimització i altres formes de reacció a la delinqüència; la posició dels líders d'opinió sobre els mateixos temes; el delicte econòmic; el paper de la policia municipal en matèria de prevenció; la delinqüència juvenil; projectes propis dels nuclis de població d'Emília-Romanya; els sense casa; el crim organitzat; les associacions de barri contra el crim i la delinqüència; la qüestió de les diferències entre sexes i la seguretat de les dones, i, finalment, la relació entre els fluxos migratoris, la delinqüència i les desviacions.

6. LA CORRUPCIÓ POLÍTICA

No sorprèn gaire que el problema de la corrupció política hagi suscitat no tan sols una afluència d'articles i editorials a la premsa sinó també l'interès creixent dels especialistes en ciències polítiques,⁴⁹ els sociòlegs⁵⁰ i els historiadors.⁵¹

47. Sobre el robatori a Itàlia, vegeu l'excel·lent contribució de BARBAGLI, 1995.

48. L'anàlisi de PAVARINI concorda amb algunes contribucions recents en llengua anglesa, com la de GARLAND sobre els límits de l'Estat sobirà, 1996; també en anglès, vegeu la contribució de PAVARINI, 1997b.

49. CAZZOLA, 1988; DELLA PORTA, 1992; DELLA PORTA, VANNUCCI, 1994.

50. BELLIGNI, 1987; LOMBARDI, 1990; PIZZORNO, 1992; RICOLFI, 1993.

51. SAPELLI, 1994.

En teoria, no han parat tanta atenció a l'etiologia de la corrupció com als mecanismes que en permeten l'existència. L'extens assaig de Pizzorno, en particular, com a introducció al llibre de della Porta⁵² mereix ser esmentat. Segons Pizzorno, l'enfocament de l'*elecció racional* no explica el funcionament de la corrupció: cal tenir en compte un altre conjunt de factors, els que ell anomena les fonts del reconeixement moral. Aquestes fonts són de diversa naturalesa i es poden originar en l'esperit corporatiu, en el sentiment de pertànyer a una casta o en la mentalitat burocràtica. Aquest reconeixement moral té un paper important en el que pot animar un individu a prestar-se a la corrupció o bé a dissuadir-lo de fer-ho: «la corrupció és menys atractiva quan l'individu que la practica està obligat a distanciar-se dels mitjans socials el prestigi dels quals valora en gran manera i, en canvi, és més atractiva quan es debiliten».⁵³

Della Porta, que s'ha compromès activament en un ampli programa d'investigació sobre els sistemes il·legals (dirigit per Pizzorno), ha investigat tres casos de corrupció política que diferien tant per la seva ubicació geogràfica (nord, centre i sud) com pel sector públic en qüestió (obres públiques, sanitat, administració local).⁵⁴ Utilitzant diversos tipus de fonts (actes de processos, entrevistes amb confidents, etc.), ha elaborat una tipologia de les associacions criminals —el clan, el comitè especulador o la fracció d'un partit polític— en funció de l'estructura organitzativa i de la divisió interna del treball.

La corrupció, no obstant això, pot considerar-se al mateix temps la causa i l'efecte d'una mala administració. Aquesta és la tesi principal que defenen della Porta i Vannucci⁵⁵ basant-se en àmplies dades empíriques: un estudi sobre trenta processos en què s'han establert clarament les relacions entre mala administració i corrupció; un gran nombre de requeriments del tribunal destinats a membres del Parlament; una mostra de la premsa diària i setmanal que comenta aquests processos.

Les conclusions de l'autor són clares i convincentes: la desconfiança creada per la mala administració suscita la voluntat dels individus d'obtenir satisfacció per mitjans alternatius i dona lloc així a la corrupció. Com a conseqüència, la satisfacció limitada que s'obté amb la corrupció reforça la percepció de la mala administració i, tot plegat, genera un cercle viciós.

Per què s'ha convertit la corrupció en un fenomen tan dominant a la societat italiana i què es pot fer per a eradicar-la? Pizzorno⁵⁶ troba la causa principal de la corrupció en el fet que aquest país mai no ha desenvolupat un *sentit de l'Estat*. L'Estat, segons Pizzorno, sempre ha estat orientat a objectius decidits per altres elements: la ideologia feixista, en primer lloc; més endavant, la catòlica i l'anticomunista, i, recentment, la ideologia socialista.

La corrupció planteja un problema de moralitat i la investigació de la moralitat, ens diu Pizzorno, pot interpretar-se com una voluntat de transformar les institucions. Per a això, cal que es compleixin com a mínim dues condicions. En primer

52. PIZZORNO, 1992.

53. PIZZORNO, 1992, 16.

54. DELLA PORTA, 1992.

55. DELLA PORTA, VANNUCCI, 1994.

56. PIZZORNO, 1992.

lloc, el poder de prendre decisions polítiques sobre la societat civil s'ha de reduir considerablement. Després, cal que s'activin i es reforcin altres *fonts de reconeixement moral*, en particular les que es basen en criteris no dependents de l'èxit econòmic o polític.⁵⁷

7. CONCLUSIONS

En conclusió, observem que la investigació relacionada tant amb la sociologia de la justícia criminal com, en general, amb les reaccions a la desviació i la delinqüència encara estan, a Itàlia, fent els seus primers passos, seguint l'exemple de la investigació a l'estranger i en altres països europeus.

Malgrat tot, hem demostrat que efectivament hi ha uns resultats, almenys en l'estudi del funcionament de la justícia criminal, en el de la relació entre la immigració i la desviació o la delinqüència, en l'anàlisi sociohistòrica de la policia i les presons, i també en matèria de prevenció de la delinqüència i la corrupció. Aquests resultats són probablement escassos, en comparació amb altres àrees lingüístiques, però la seva qualitat és acceptable i millora constantment.

A més, amb la influència d'un cos d'investigació europeu en plena expansió, el món universitari italià i les institucions que atorguen recursos econòmics —organismes que encara són majoritàriament públics— hauran de reconèixer la importància creixent de fomentar la investigació empírica en aquest àmbit, així com que aquest procés no pot separar-se d'un reconeixement de l'autonomia d'aquests camps i de la seva pertinència com a àmbit universitari sòlid i identificable a les universitats italianes. Si passa així, el que avui sembla el germen d'un potencial futur donarà demà una abundant collita de resultats d'investigació.

BIBLIOGRAFIA

- AGAZZI, A.; GOLFETTO, G.; PERON, G. «Discrezionalità nella riforma penitenziaria». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 2, 1991, 153-184.
- BARBAGLI, M. *L'occasione e l'uomo ladro: furti e rapine in Italia*. Bolonya: Il Mulino, 1995.
- BARBAGLI, M. *Immigrazione e criminalistica in Italia*. Bolonya: Il Mulino, 1998.
- BELLIGNI, S. «Corruzione e scienza politica: una riflessione all'inizio». A: *Teoria Politica*, 19, 1987, 61-88.
- BERGALLI, R.; SUMNER, C. [ed.]. *Social Control and Political Order. European Perspectives at the End of the Century*. Londres: Sage, 1997.
- CAMPELLI, E.; FACCIOLO, F.; GIORDANO, V.; PITCH, T. *Donne in carcere. Ricerca sulla detenzione femminile in Italia*. Milà: Feltrinelli, 1992.
- CAMPEDELLI, M. «Una politica mite e impegnativa nel settore tossicodipendenze: la riduzione del danno». A: *Questione Giustizia*, 1, 1996, 147-160.

57. PIZZORNO, 1992, 70.

- CAZZOLA, F. *Della corruzione. Fisiologia e patologia di un sistema politico*. Bologna: Il Mulino, 1988.
- CERETTI, A. *Come pensa il tribunale per i minorenni, una ricerca sul giudicato penale a Milano dal 1934 al 1990*. Milà: Angeli, 1996.
- CERETTI, A.; MERZAGORA, A. «AIDS in prisons in Italy». A: THOMAS, P.; MOERINGS, M. [ed.]. *AIDS in Prison*. Aldershot: Dartmouth, 1994.
- CERETTI, A.; PIZZAMIGLIO, R.; VANNINI, W. «L'atteggiamento culturale del magistrato minorile. Indagine sui dati ISTAT relativi al giudicato penale per i minori di Milano». A: *Marginalità e Società*, 20, 1991, 48-78.
- CIDISI *Detenuti stranieri in carcere: la loro condizione*. Consiglio regionale del Lazio e Comune di Roma, 1991.
- CHRISTIE, N. *Crime as Industry*. Londres: Routledge, 1993.
- COLOMBO, A. «Amici, clientela, poliziotti». A: *Quaderni di Sociologia*, XL, 11, 1996, 51-77.
- COLOMBO, A. *Etnografia di un'economia clandestina*. Bologna: Il Mulino, 1998.
- COLOMBO, G. «Le indagini della Magistratura italiana nei reati contro la pubblica amministrazione. Il danno conseguente alla corruzione». A: *Questione Giustizia*, 2-3, 1994, 467-478.
- COLUCCIA, A.; FERRETTI, F. «Immigrazione tra disagio sociale e devianza: considerazioni in margine al dibattito». A: *Rassegna Italiana di Criminologia*, 1, 1996, 75-144.
- COTTINO, A. «The big thieves hang the small ones (Piedmontese proverb): equality before the law in an unequal society». A: RUGGIERO, V.; SOUTH, N.; TAYLOR, I. [ed.]. *The New European Criminology*. Londres: Routledge, 1998, 136-145.
- COTTINO, A.; FISCHER, M.G. «Pourquoi l'inégalité devant la loi?». A: *Déviance et Société*, 20, 3, 1996, 199-214.
- COTTINO, A.; QUIRICO, M. «Easy target and moral panic: the law on drug addiction» núm. 162 de 1990. A: *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 1995, 34-48.
- COTTINO, A.; SARZOTTI, C.; TIBALDI, C. «Uguaglianza di fronte alla legge penale: una ricerca in pretura». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 2, 1994, 121-161.
- DE BIASI, R. «Polizia e ordine pubblico negli stadi di calcio». A: *Polis*, X, 3, 1996, 383-401.
- DELLA PORTA, D. *Lo scambio occulto. Casi di corruzione politica in Italia*. Bologna: Il Mulino, 1992.
- DELLA PORTA, D. «Sapere di polizia e ordine pubblico: alcune riflessioni sul caso italiano». A: *Polis*, 3, 1996, 361-382.
- DELLA PORTA, D.; REITER, H. «Da "polizia di governo" a "polizia di cittadini"? Le politiche dell'ordine pubblico in Italia». A: *Stato e Mercato*, 48, 3, 1996, 433-465.
- DELLA PORTA, D.; VANNUCCI, A. *Corruzione politica e amministrazione pubblica*. Bologna: Il Mulino, 1994.
- ERICKSON, K. *Wayward Puritans*. Nova York: John Wiley, 1966.
- FASSONE, E. «Il processo che non c'è». A: *Questione Giustizia*, 2-3, 1994, 521-535.
- FERRACUTI, F. «European migration and crime». A: MARVIN, E.; WOLFGANG, E. [ed.]. *Crime and Culture: Essays in Honor of Thorsten Sellin*. Nova York: Wiley, 1968, 189-219.

- FERRAJOLI, L. *Diritto e ragione*. Bari: Laterza, 1989.
- FERRAJOLI, L. «Uguaglianza penale e garantismo». A: COTTINO, A.; SARZOTTI, C. [ed.]. *Diritto uguaglianza e giustizia penale*. Torí: l'Harmattan Italia, 1995, 39-59.
- GALTUNG, J. «Is the legal tradition culture-blind?». A: MJOESET, L. [ed.]. *Contributions to the Comparative Study of Development*. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning, 1992.
- GALLO, E.; RUGGIERO, V. «Medicina penitenziaria e malattie da carcere». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 2, 1992, 173-178.
- GARLAND, D. «The limits of the sovereign state». A: *The British Journal of Criminology*, 36, 4, 1996, 445-471.
- LAGAZZI, M. «Immigrazione, comportamento criminale e sanzione penale. Riflessioni sulla figura "dell'immigrato-spacciatore" nella vita di Genova». A: *Rassegna Italiana di Criminologia*, 1, 1996, 145-164.
- LOMBARDI, F. «La corruzione come momento del processo di allocazione delle risorse». A: *Sociologia del Diritto*, 17, 1-2, 1990, 173-204.
- MANFREDI, A. «La decarcerizzazione fallita: una ricerca sulla revoca delle misure alternative nell'area veneta». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 2, 1992, 119-147.
- MARLETTI, C.A. «Media e comunicazione politica nelle democrazie». A: *Quaderni di Scienza della Politica*, II, 1995, 306-323.
- MARLETTI, C.A. «Media, Magistratura e opinione pubblica». A: *Questione Giustizia*, 2, 1996, 609-701.
- MATHIESEN, T. *Perchè il carcere?* Torí: ESI, 1996.
- MAROTTA, G. *Immigrati, devianza e controllo sociale*. Pàdua: Cedam, 1995.
- MELOSSI, D. «Andamento economico, incarcerazione, omicidi e allarme sociale in Italia: 1863-1994». A: VIOLANTE, L. [ed.]. *La criminalità*, vol. 12. A: *Annale Storia d'Italia*, 1997a, 35-62.
- MELOSSI, D. «Il controllo sociale tra punizione e indulgenza». A: PALMA, M. [ed.]. *Il vaso di Pandora. Carcere e pena dopo le riforme*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia italiana, 1997b, 101-112.
- MOCCIA, S. «Aspects régressifs du système pénal italien». A: *Déviance et Société*, 21, 2, 1997, 137-164.
- MOSCONI, G.; PAVARINI, M. «Discrezionalità e sentencing giudiziario in Italia. La flessibilità della pena in fase esecutiva nell'attività dei Tribunali di Sorveglianza». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 3, 1993, 149-189.
- MOSCONI, G.; PAVARINI, M. *Flessibilità della pena in fase esecutiva e potere discrezionale*. Roma: Centro Studi e Iniziative per la Riforma dello Stato, 1994.
- MOSCONI, G.; FACCIOLI, F.; PICCOLO, M. «Rapport sur la production de l'ordre et du contrôle pénal en Italie». A: ROBERT, PH.; VAN OUIRIVE, L. [ed.] *Crime et justice en Europe. Etat des recherches, évaluations et recommandations*. Paris: l'Harmattan, 1993, 219-263.
- NATALE, L. «Gli stranieri nelle carceri italiane: dati e interpretazioni». A: *Polis*, 4, 1990, 325-352.
- NEPPI MODONA, G. «Procedimento davanti al Pretore (artt. 549-567)». A: CONSO, G.; GREVI, S. [ed.] *Profili del nuovo codice di procedura penale*. Pàdua: Cedam, 1991, 517-569.

- PALIDDA, S. «La devianza e la criminalità». A: *ISMU, Primo rapporto sulle migrazioni 1995*. Milà: Angeli, 1995.
- PALMA, M. [ed.] *Il vaso di Pandora. Carcere e pena dopo le riforme*. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1997.
- PASTORE, M. «Frontiere, conflitti, identità. A proposito di libera circolazione e nuove forme di controllo sociale in Europa». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 3, 1993, 19-37.
- PASTORE, M. «Produzione normativa e costruzione sociale della devianza e criminalità tra gli immigrati». A: *Quaderni ISMU*, 9, 1995.
- PAVARINI, M. «The new penology and politics in crisis: The Italian case». A: *British Journal of Criminology*, 34, 1994, 49-61.
- PAVARINI, M. «La criminalità punita. Processi di carcerizzazione nell'Italia del XX.º secolo». A: VIOLANTE, L. [ed.]. *La criminalità*, vol. 12, A: *Annale Storia D'Italia*, 1997a, 981-1031.
- PAVARINI, M. «Controlling social panic: Questions and answers about security in Italy at the end of the millenium». A: BERGALLI, R.; SUMNER, C. [ed.]. *Social Control and Political Order. European Perspectives at the End of the Century*. Londres: Sage, 1997b.
- PERRONE, L. «Immigrati nel Salento: costumi, stili di vita e adattamenti nel mercato del lavoro». A: *Politiche del Lavoro*, 2, 1991, 12-13.
- PERRONE, L. «L'immigrazione extracomunitaria come "problema nazionale": aspetti criminologici e riflessioni sulla legge 28 febbraio '90», núm. 39. A: *Rassegna Italiana di Criminologia*, 3, 1994, 39-47.
- PIZZORNO, A. «La corruzione nel sistema politico». A: DELLA PORTA, D. [ed.] *Lo scambio occulto. Casi di corruzione politica in Italia*. Bolonya: Il Mulino, 1992, 13-74.
- PIZZORNO, A. *Il potere dei giudici: Stato democratico e controllo della virtù*. Bari: Laterza, 1998.
- POLICEK, N. «Donne detenute e "Legge Gozzini". Una ricerca nell'area veneta». A: *Dei Delitti e delle Pene*, 1, 1992, 153-179.
- RICOLFI, L. *L'ultimo Parlamento*. Roma: NIS, 1993.
- RUGGIERO, V. «Flexibility and intermittent emergency in the Italian penal system». A: RUGGIERO, V.; RYAN, M.; SIM, J. [ed.] *Western European Penal System: A Critical Anatomy*. Londres: Sage, 1995, 46-70.
- SANDERS, A.; YOUNG, R. *Criminal Justice*. Londres: Butterworths, 1994.
- SAPELLI, G. *Cleptocrazia. Il «meccanismo» unico della corruzione tra economia e politica*. Milà: Feltrinelli, 1994.
- SARZOTTI, C. «Egalité et modèles de procès pénal». A: *Déviance et Société*, 20, 3, 1996, 215-237.
- SEGRE, S. «Immigrazione extracomunitaria e delinquenza giovanile: un'analisi sociologica». A: *Studi emigrazione*, XXX, 111, 1993, 384-415.
- SCLAFANI, F.V.; SICILIANO, G. *Profili socio-culturali e criminologici della devianza criminale straniera. Problemi di prevenzione e prospettive di trattamento*, 1992.
- SGUBBI, F. *Il reato come rischio sociale. Ricerche sulle scelte di allocazione dell'ille-galità penale*. Bolonya: Il Mulino, 1990.
- VIOLANTE, L. [ed.]. *La criminalità Annali della Storia D'Italia*. Torí: Einaudi, 1997, vol. 12.